

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Nawoord: de Vrije Gedachte als zin van de geschiedenis

Cliteur, P.B.

Citation

Cliteur, P. B. (2002). Nawoord: de Vrije Gedachte als zin van de geschiedenis, *41*(April), 105-110. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/21350>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/21350>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Nawoord: de Vrije gedachte als zin van de geschiedenis

P.B. Cliteur

Michael Ignatieff, directeur van het Carr Centre for Human Rights Policy aan de universiteit van Harvard, publiceerde onlangs een opstel over mensenrechten met daarop vier commentaren van anderen.¹ Het gaat hier om een deeltje in een reeks die bij Princeton University Press wordt uitgegeven en waarin ook al andere deeltjes verschenen zijn: onder andere over multiculturalisme² en over rechterlijke interpretatie.³ Telkens geeft de schrijver van het openingsartikel ook weer commentaar op zijn commentatoren.

Ik vind het een bijzonder aansprekende manier van werken en in feite wordt deze strategie ook door Wim Couwenberg gevolgd in zijn onvolprezen tijdschrift *Civis Mundi*.

---

¹ Ignatieff, Michael, *Human Rights as Politics and Idolatry*, Edited by Amy Gutmann, Princeton University Press, Princeton & Oxford 2001.

Sinds jaar en dag staan dit tijdschrift en zijn hoofdredacteur op de bres voor een vrije discussie waarin de meest uiteenlopende standpunten kunnen worden gehoord. Ik heb zelf het gevoel dat de vrijheid van meningsuiting een kernprincipe is van de democratie en van het moderne denken in het algemeen. Wat heiligschennis en godslastering is voor een theïst, is een inbreuk op de uitingsvrijheid

---

² Zoals het brave Taylor, Charles, *Multiculturalism. Examining the Politics of Recognition*, Edited and introduced by Amy Gutman, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1994 en het heel wat minder brave Moller Okin, Susan, *Is Multiculturalism Bad for Women? With Respondents*, edited by Joshua Cohen, Matthew Howard, and Martha Nussbaum, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1999.

³ Scalia, Antonin, *A Matter of Interpretation. Federal Courts and the Law, An Essay by Antonin Scalia with commentary by Amy Gutmann, Gordon S. Wood, Laurence H. Tribe, Mary Ann Glendon, Ronald Dworkin*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1997.

voor mij. Wat majesteitsschennis is voor de monarchist, is voor mij een opheffing of beperking van de uitingsvrijheid. Voor *burgers* wel te verstaan (en niet voor ambtenaren, zoals Van der List terecht schrijft).⁴

Deze heilige beginselen werden op grove wijze geschonden toen twee jaar geleden de ethicus Gerrit Manenschijn na een aanvankelijke toezegging tot medewerking terugkwam op het schrijven van een bijdrage voor *Civis Mundi* om de enige reden dat in het themanummer van *Civis Mundi* een bijdrage werd gepubliceerd met een inhoud die hem niet aanstond. Dat was een profanisering van deze tempel van verdraagzaamheid en een affront voor de beginselen van dit blad, vond ik!⁵

Nu is het er mij niet om te doen deze zaak opnieuw op te rakelen en Manenschijn andermaal als een moderne ketterjager aan de schandpaal te nagelen, maar het is van belang voor dit nummer dat immers gaat over de vrijheid van meningsuiting en de betekenis daarvan. De betekenis van dit beginsel moet alleen maar zijn toegenomen in een tijd van grote twijfel aan vaste zekerheden. De uitingsvrijheid is het centrale beginsel voor het *zoeken* naar die waarheid. *Als* het zo is dat waarheid alleen in het moeizaam zoeken en discussiëren met anderen, in de strijd der meningen, boven komt drijven ("Du choc des opinions jaillit la vérité"), dan moeten de beginselen die dit proces reguleren wel van groot belang zijn. Koos de Valk vat wat dat betreft mijn ideeën veel beter samen dan ik het zelf had kunnen doen en hij formuleert een verdere ontwikkeling daarvan die ik met bewondering en instemming heb gelezen. Je kunt inderdaad, zoals Augustinus deed, de geschiedenis onder de twee gezichtspunten bezien van een geschiedenis van het aardse leven en een heilsgeschiedenis. En in-

4 Zie voor een nadere onderbouwing van die stelling ook: Cliteur, P.B., "De euthanasie van democratie", in: S.W. Couwenberg, *De strijd gaat voort! Liberalisme als heersende ideologie en bron van nieuwe strijd*, Agora, Baarn 1999, pp. 40-57.

5 Zie hierover: "Vrijheid van meningsuiting en het ethos van een professioneel ethicus. Een open brief aan Gerrit Manenschijn", in: *Civis Mundi*, 39e jg., nr. 4, september 2000, pp. 161-166. De reden van Manenschijns terugtrekking was overigens dat in het nummer van *Civis Mundi* een bijdrage van C.W. Rietdijk was opgenomen.

derdaad ben ik van mening – zoals De Valk feilloos aanvoelt – dat die heilsgeschiedenis ook van groot belang is. Natuurlijk, ik vul als secularist dat "heil" anders in dan Augustinus, maar de visie op de geschiedenis van deze grote kerkvader als een terrein waarover ook een heilsverhaal verteld wordt (en, nog belangrijker, verteld *moet worden*), lijkt mij nog steeds waardevol.

Wat is geschiedenis?

Ik moet overigens wel erkennen dat ik veel te gemakkelijk voorbij ben gegaan aan de verschillende betekenissen van het woord "geschiedenis", waarvoor Erik Jurgens terecht aandacht vraagt. Zoals hij – in aansluiting bij Marwick – betoogt moet men verschillende betekenissen van geschiedenis onderscheiden. Geschiedenis kan zijn:

Het verleden of hetgeen in het verleden *is gebeurd*,

Het geheel van *kennis* dat we over het verleden hebben opgebouwd,

De pogingen van beoefenaren van de geschiedwetenschap om uit die ontelbare hoeveelheid van gebeurtenissen een aantal voor ons relevante feiten te *selecteren*, te *analyseren* en daarover een *verhaal* (=geschiedenis) te vertellen.

Wie wil spreken over de "zin van de geschiedenis" zal inderdaad moeten aangeven welke van deze drie dimensies men op het oog heeft.

Maar lezing van de commentaren heeft mij er ook van doordrongen dat ik duidelijker moet zijn over de vraag wat ik bedoel met "de vrije gedachte als *zin* van de geschiedenis". Wil ik hiermee aangeven dat *volgens mij* de vrijheid van meningsuiting een factor van betekenis is in de geschiedenis (zoals Ankersmit terecht vraagt)? Of bedoel ik dat een *objectieve zin en betekenis* aan het geschiedkundig proces zou zijn te geven?

In het eerste geval zou ik een oorverdoven- de vanzelfsprekendheid hebben gedebiteerd (een waarheid als een koe, zegt Ankersmit). In het tweede geval kom ik aardig in de buurt van de grote speculatieve geschiedfilosofen als Spengler, Toynbee, Marx en Hegel, waarover Popper, Hayek en Aron de staf hebben gebroken.⁶ Een kritiek bovendien die door postmoderne geschiedtheoretici is voortge-

zet, waarvan Frank Ankersmit als een van de belangrijkste, zo niet dé belangrijkste, kan gelden.⁷

Ankermit gaat zelfs zover een onderscheid te maken tussen “normale, wetenschappelijke geschiedschrijving” en “speculatieve geschiedfilosofie”. Exit Toynbee en Spengler. Immers de geschiedfilosofie leidt volgens Ankersmit (overigens gesteund door Jurgens, zij het niet door De Valk en, denk ik, ook niet door Couwenberg) tot dogmatische opvattingen over mens en maatschappij. In naam van de geschiedspeculatieve systemen zijn meer mensen vermoord dan in naam van alle religies bij elkaar, zegt hij.⁸

Ziezo, die zit. Laat ik eerst iets zeggen over de desastreuze consequenties die verbonden zouden zijn aan speculatieve geschiedfilosofie.

Leidt geschiedfilosofie tot onderdrukking en terreur?

Ik ben daar niet zo van overtuigd. Ik geloof namelijk dat er een groot verschil is tussen:

De stelling dat er een zin in de geschiedenis ligt (of kan worden gelegd) en

De stelling dat je met geweld en onderdrukking daar anderen van mag overtuigen.

Stalin, Mao, Hitler en Pol Pot zagen dat niet zo, zal men tegenwerpen. Nee, dat is waar, maar dan zagen zij het fout.

Ik geloof ook niet dat er een noodzakelijk verband is (zoals men vaak proclameert) tussen de stelling dat er bepaalde universele of zelfs absolute waarden en waarheden bestaan en de poging een ander daarvan met geweld

te “overtuigen”. Kort en goed: voor mij staat niet vast dat Hitler een absolutist was, misschien was hij wel een relativist. Maar wat dictators ook geweest mogen zijn (een empirische vraag), belangrijker is of er een noodzakelijke relatie bestaat tussen een opvatting over een objectieve zin in de geschiedenis en gewelddadig gedrag. Ik ontken dat. Wie meent dat objectieve waarheid bestaat, wie een poging doet deze te formuleren, behoeft niet overtuigd te zijn van het eigen gelijk die waarheid of waarheden te hebben gevonden. Plato, Thomas, Augustinus, Marx, Hegel en vele anderen die hebben vastgehouden aan absolute waarheden en geloof in een objectieve zijnsorde kunnen tegelijkertijd op hun buik kruipend van bescheidenheid door het leven gaan als het om hun eigen pretenties gaat die waarheden te hebben gevonden.⁹ Vice versa kunnen de relativisten die geen waarheid erkennen hun eigen grillen tot absolute norm willen verheffen; ze worden immers door niets in toom gehouden. Fukuyama die van mening is dat de liberale democratie superieur is aan andere politieke systemen is toch ook niet genoopt Bush aan te raden een agressie-oorlog te beginnen tegenover landen waar men van die stelling niet overtuigd is? Volgens vele postmodernisten moet hij dat echter eigenlijk wel doen. Immers voor hen staat vast dat “superioriteitsdenken” en überhaupt het geloof in één objectief juiste politieke ordening tot imperialisme en kolonialisme moeten leiden.

Maar tot zover is nog slechts een antwoord gegeven op de vraag of geschiedfilosofie tot agressie, imperialisme, kolonialisme en andere onderdrukking moet leiden.

Moet de “zin der geschiedenis” altijd een objectief gegeven zijn?

Nu ben ik nog een antwoord schuldig op de vraag (gesteld door Ankersmit en Jurgens) of die vrije gedachte als zin der geschiedenis een *particuliere mening van mij* is of dat ik daarmee een uitspraak meen te kunnen doen over de *objectieve orde der dingen*. Hier zou de typologie van Jurgens/Marwick dienst kunnen

6 Vgl. voor een overzicht van de verschillende opvattingen: Ankersmit, F.R., *Denken over geschiedenis*. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen, Wolters-Noordhoff, Groningen 1984.

7 Ik leidt dat af uit de vele verwijzingen naar zijn werk in: Evans, Richard J., *In Defense of History*, New Edition, Granta Books, London 1997.

8 Vgl. ook Couwenberg, S.W., “Op de drempel van een nieuwe eeuw – terugblik op 20ste en vooruitblik op 21ste eeuw”, in: S.W. Couwenberg, red., *Op de drempel van een nieuwe eeuw*, Agora/Civis Mundi, Baarn/Rotterdam 1999, pp. 9-41 die onder andere de opvattingen van Furet bespreekt. Hetzelfde thema behandelt: Glover, Jonathan, *Humanity. A Moral History of the Twentieth Century*, Jonathan Cape, London 1999.

9 Dit punt wordt uitgewerkt door: Babbitt, Irving, *Democracy and Leadership*, Liberty Classics, Indianapolis 1979 (1924).

doen: de drie betekenissen van het woord "geschiedenis", zoals hiervoor omlijnd.

Laten we eerst geschiedenis nemen als het verleden of hetgeen in het verleden is gebeurd. Denk je een wereld in zonder mensen, bijvoorbeeld een tijdperk waarin de wereld bevolkt werd met dinosaurussen en rijke vegetatie, maar niet met mensen.¹⁰ Het is duidelijk dat daar de vrije gedachte een bescheiden rol moet spelen. Die rol zou je alleen kunnen vergroten met het standpunt dat hoewel de mens nog niet op het toneel is verschenen de gehele evolutie van al wat leeft en ademt haalt op hem, mens, is ingericht. Dat lijkt één megalomaan antropocentrisme, maar het is natuurlijk wel vaak verdedigd.

Maar stel nu eens dat we ervan uitgaan dat de mens er is. Homo sapiens denkt ook na. Hij bouwt kennis op over het verleden (tweede betekenis van Jurgens/Marwick) en hij probeert ook feiten uit het verleden te selecteren en deze in een voor hem zinvol geheel te plaatsen (derde betekenis van geschiedenis van Jurgens/Marwick). In het laatste geval worden de brute feiten in een bepaalde orde geplaatst. Augustinus of Bossuet zouden de geschiedenis kunnen beschrijven als een proces waarin de christelijke leer als leidraad geldt. Socialisten zouden de geschiedenis kunnen tekenen als een geleidelijke progressie in de zin van het gelijkheidsideaal. Vrijdenkers, zoals Bury¹¹ en ik, zouden de geschiedenis kunnen typeren als een voortschrijdende erkenning van de vrije gedachte. Ah, zoveel hoofden, zoveel zinnen, roept de (postmoderne) relativist!

Jawel, als een *empirisch gegeven* is het duidelijk dat verschillende verhalen worden verteld en verschillende zingevingskaders als richtinggevend worden erkend. Maar wat heeft de relativist daarmee bewezen? In de klas wor-

den ook verschillende antwoorden op een rekensommetje aan de meester gepresenteerd. "2x2=5", zegt de een. "2x2=6", zegt de ander. Wat zegt dat? Het zegt in ieder geval *niet* dat er niet één waar antwoord te geven is. Of Marx of Spengler of Hegel of Fukuyama gelijk heeft – daarover valt nog steeds een redelijk gesprek te voeren. Daarmee blijft staan dat hun "zin der geschiedenis" een menselijke projectie is op een hoop stomme feiten, een projectie waar de dinosaurus geen boodschap aan heeft. Dat klopt, maar de ene projectie kan – vanuit menselijk perspectief – wel beter zijn dan de andere en dat roept aan een grenzeloos relativisme een halt toe.

De vraag naar de zin der geschiedenis is dus voor mij helemaal geen empirische vraag. Ik probeer niet door het opzetten van een goede bril anderen te overtuigen dat er iets te zien is dat zij almaar over het hoofd hebben gezien. Ik probeer te betogen dat de vrije gedachte een uitermate belangrijk fenomeen is en in deze tijd misschien wel belangrijker dan ooit. Het is een beginsel dat constituerend is voor onze hedendaagse politieke ordening, voor een democratie.

Maar waarin verschilt die stelling dan van de platitude dat vrijheid van meningsuiting belangrijk is? Hierin: dat ik denk dat de vrije gedachte niet zomaar belangrijk is, maar ook dat het de beslissende factor is die de geschiedenis voortstuwt. De vrije gedachte is niet zomaar "belangrijk", maar echt belangrijker dan welke andere waarde ook in de geschiedenis.

Is geschiedschrijving wel mogelijk zonder oriëntatie op een zin van de geschiedenis?

Ik vraag mij trouwens af of geschiedschrijving wel mogelijk is zonder een leidinggevend idee. Wat volgens mij postmodernisten doen, is aangeven dat verschillende gezichtspunten mogelijk zijn; dat men meerdere rode draden kan hanteren; dat niet één rode draad "de" rode draad kan zijn – enzovoorts. Maar *als* zij een verhaal gaan vertellen zullen toch ook zij bepaalde zaken eruit lichten als meer "zinvol" dan andere zaken. Die hoeveelheid leidende gedachten lijkt mij bovendien beperkt te moeten zijn. De aard van het *métier* historicus stelt grenzen aan de pluriformiteit van de

10 Een bekend gedachteexperiment, onder andere voltrokken door Thomas Hobbes. Een van de meest aansprekende uitwerkingen daarvan bij moderne schrijvers vind ik: Taylor, Richard, *Good and Evil*, Prometheus Books, Buffalo, New York 1984.

11 Niet alleen in Bury, *A History of the Freedom of Thought*, Thornton Butterworth, London 1932 (1913), waarvan ik veel gebruik heb gemaakt voor het opstel waarop dit een vervolg is, maar ook in het veel bekendere: Bury, J.B., *The Idea of Progress. An Inquiry into its Origin and Growth*, MacMillan, St. Martin's Street, London 1920.

te beschrijven processen. Postmodernisme is volgens mij als *metarécit* mogelijk, maar niet als eigenlijke geschiedschrijving. Voor de eigenlijke geschiedschrijving zal men toch altijd maar een beperkt aantal gezichtspunten kunnen hanteren. Historici zijn uit de aard der zaak Augustijnen (zie De Valk), maar sommigen weten dat niet. De “normale, wetenschappelijke geschiedschrijving” van Ankersmit – ik vraag mij af wat dat is. Ik geloof eigenlijk niet dat die bestaat. Het is geschiedfilosofie die zich niet van zijn oriëntatie bewust is, denk ik. Of het is geschiedfilosofie die uitgaat van een pluraliteit aan ijkpunten. Maar grenzeloos kan die pluraliteit toch nooit zijn. Een dergelijk boek zou werkelijk “onleesbaar” worden.

Nu is het mij opgevallen dat hedendaagse geschiedschrijving die onder de invloed staat van de wens om zo normaal mogelijk te zijn ook inderdaad een stuk minder leesbaar is dan geschiedschrijving uit de 19^e eeuw. Neem als voorbeeld E.H. Kossmann's *De Lage Landen 1780/1980* (1986).¹² Ik vrees dat dit een voorbeeld is van hedendaagse normale geschiedschrijving. Maar vergelijk de eindeloze parade aan “zinloze” feiten die we in de normale geschiedschrijving aantreffen met een boek als William Edward Hartpole Lecky's *History of European Morals from Augustus to Charlemagne* (1869)¹³ of Lecky's *History of the Rise and Influence of Rationalism in Europe* (1865)¹⁴ en het verschil is duidelijk. Lecky is een vrijdenker en rationalist die wil laten zien hoe de zin van de Europese geschiedenis is gelegen in het verbreiden van het rationalisme en vrijdenken. Hij tekent een meesterlijk portret van dat proces. Vanuit het perspectief van de normale en wetenschappelijke geschiedschrijving zal Lecky tegenwoordig wel als een “terrible simplificateur” worden beschouwd. Immers er gebeurde veel meer in de Europese geschiedenis

12 Kossmann, E.H., *De Lage Landen 1780/1980*, Twee eeuwen Nederland en België, Elsevier, Amsterdam/Brussel 1986.

13 Lecky, William Edward Hartpole, *History of European Morals from Augustus to Charlemagne*, Second Edition, in two volumes, Vol. II, Longmans, Green, and Co., London 1869.

14 Lecky, W.E.H., *History of the Rise and Influence of Rationalism in Europe*, In two volumes, Longman, Green, Longman, Roberts, & Green, London 1865.

dan hij beschrijft. Men kan vanuit veel meer perspectieven historische feiten ordenen. En wie zal zeggen welk perspectief het beste is, vraagt de postmoderne waarderrelativist? Maar Lecky, nog niet aantast door het hedendaags relativisme, zegt: “mijn perspectief is het beste”. Hij zal zeggen: “de rest ziet het fout”. Hij zal erop wijzen dat inderdaad in het verleden talloze dingen zijn voorgevallen. Er zijn koningen onthoofd, blaadjes van de bomen gevallen, mensen hebben een tennisafspraak gemaakt en op een bepaalde dag scheen wel of niet de zon. Maar geen van die feiten is historisch van zulk groot belang als de processen die Lecky beschrijft.

De postmodernist verwerpt deze visie natuurlijk. Maar dat heeft waarschijnlijk niet zoveel te maken met een specifiek postmoderne visie “op de geschiedenis” alswel dat het postmodernisme een vorm van waarderrelativisme inhoudt. Het postmodernisme betekent ook dat alle culturen gelijkwaardig zijn; alle opvattingen gelijkwaardig; alle politieke ideologieën even waar en dus ook alle leidende beginselen die men maar op de geschiedenis wil projecteren even valide.

Ik denk echter dat mensen als waarderende wezens niet zonder een maatstaf kunnen die ze als universeel moeten beschouwen.

Is de zin der geschiedenis wel zo, “poeh, poeh”, gewichtig?

Is de vrije gedachte als zin der geschiedenis dan wel zo – “poeh, poeh”, zegt Van der List – gewichtig? Hoe moet je vaststellen wat “de” zin der geschiedenis is, vraagt hij? Ja, hoe moet je vaststellen wat waarheid is? Pilatus vroeg zich dat ook af. Dat is niet gemakkelijk vast te stellen. Maar niet alles wat moeilijk is, is onmogelijk.

Een tweede vraag die Van der List stelt is: is naastenliefde en compassie, niet voor niets de kern van alle religies, niet minstens even belangrijk als de mogelijkheid om allerlei opinies te verkondigen?

Misschien is het verhelderend te verwijzen naar een antwoord dat Van der List zelf, zij het impliciet, geeft. Hij zegt namelijk: “Hoe het ook zij, het is natuurlijk mooi dat de vrijheid van meningsuiting de afgelopen eeuwen groter is geworden. In Nederland vormt zij een grondbeginsel van onze rechtsstaat.” En

wat weer daarop volgt, is een lange lijst van gevallen waarin dat beginsel van die uitingsvrijheid door de overheid en door de politiek correcte elite van ons land met voeten is getreden. Uit alles blijkt: Van der List *stoort zich* aan die beperkingen van (en inbreuken op) de vrijheid van meningsuiting.

Wij kunnen hem dan vragen: vanwaar die irritatie? En "hoezo is het natuurlijk mooi" dat de vrijheid van meningsuiting de afgelopen eeuwen groter is geworden? Heb je argumenten voor die stelling? Misschien zegt Van der List "oh, dat is maar een hoogst particuliere opinie van mij, niet een uitspraak waarmee ik enige objectiviteit beoog". In dat geval behoort hij tot de postmoderne waarderelevanten en heeft zijn irritatie over beperking van de uitingsvrijheid geen principiële betekenis. Maar het is ook mogelijk dat hij zegt: "mijn kritiek op beperkingen van de uitingsvrijheid is niet zomaar een oprisping van mij die mijn hoogstparticuliere voorkeur weergeeft, maar de poging een ware uitspraak te produceren over de betekenis van een bepaalde waarde". In het laatste geval wordt het interessant. Ik denk overigens dat Van der List (blijkens zijn kritiek op de begrenzingen van de uitingsvrijheid) zich op het tweede vlak stelt, zij het alleen dat hij *qua temperament* meer geneigd is tot het "poeh, poeh".

Als je eenmaal helderheid hebt gekregen over de betekenis van de vrijheid van meningsuiting zijn ook allerlei deelvragen die Van der List opwerpt te beantwoorden. "Waarom zou een schrijver een grotere vrijheid van meningsuiting moeten krijgen dan een taxichauffeur of een banketbakker?", vraagt hij. Voor Van der List is dat een retorische vraag. Schrijvers moeten niet méér vrijheid van meningsuiting krijgen. Maar als men zou weten *waarom* die vrijheid van meningsuiting zo belangrijk is, zou het wel eens kunnen zijn dat duidelijk wordt dat Galileo daarop meer aanspraak kan maken dan Buch in *Sex voor de Buch* of Philip Morris in het aanpakken van zijn rookwaar.

Commiteert "zin van de geschiedenis" ons altijd aan historisme?

Tot slot nog dit. In verschillende beschouwingen (Hofstede, Ankersmit) komt de vraag naar voren hoe een oriëntatie op een "zin van

de geschiedenis" zich verhoudt tot historisch determinisme (historisme). Wanneer men zegt "de vrije gedachte is de zin der geschiedenis", is men dan ook noodzakelijkerwijs optimist en gelooft men in een lineaire vooruitgang naar dit doel?

Jurgens lijkt die vraag bevestigend te beantwoorden aan het eind van zijn opstel. Hij is net als Van der List voor een vergaande vrijheid van meningsuiting en kritisch over beperkingen op dit beginsel. "Ik leid dit af, kort gezegd, uit de innerlijke waarde van de vrije gedachte bij het zin geven aan het menselijk bestaan. Niet kan ik echter volgen zijn – mijn, PC – historistische visie dat daarmee aan de geschiedenis van de mensheid zin wordt gegeven. Geschiedenis heeft geen zin."

Uit het voorgaande is naar voren gekomen dat ik die laatste uitspraak onderschrijf voorzover het gaat om de eerste betekenis van geschiedenis zoals door Jurgens zelf wordt gepresenteerd: geschiedenis in de zin van alles wat in het verleden is gebeurd. Maar op het moment dat men het verleden gaat ordenen onder een bepaald gezichtspunt dan komt vanzelf de notie van "zin" in het vizier. De vraag is vervolgens of ons dat aan historische wetmatigheden, aan ijzeren ontwikkelingswetten van de geschiedenis, commiteert?¹⁵ Ik zou niet weten waarom dat het geval zou moeten zijn. Je kunt heel goed verdedigen dat de vrije gedachte de zin van de geschiedenis vormt, maar tegelijkertijd constateren dat de geschiedenis ons een oneindige zee

15 Waaraan De Valk zijn dissertatie heeft gewijd. Zie ook zijn commentaar in: Valk, J.J.M. de, "Wat hebben wij in de 20ste eeuw over de samenleving geleerd?", in: S.W. Couwenberg, red., *Op de drempel van een nieuwe eeuw*, Agora/Civis Mundi, Baarn/Rotterdam 1999, pp. 117-131, p. 118: "In de negentiende eeuw dachten mannen als Auguste Comte en Karl Marx dat zij de samenleving in beginsel doorgrond hadden: hoe zij was opgebouwd, hoe zij functioneerde, hoe zij veranderde. Maar dat bleek een illusie. De een na de ander werden al hun 'wetten' en ontwikkelingschema's door nauwkeurig feitenonderzoek ontkracht."

16 Zie: Condorcet, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, 1794, Introduction, chronologie et bibliographie par Alain Pons, Garnier Flammarion, Paris 1988 en over hem: Badinter, Elisabeth, en Badinter, Robert, *Markies de Condorcet, 1743-1794*, Een intellectueel in de politiek, Uitgeverij G.A van Oorschot, Amsterdam 1993 (oorspronkelijk in het Frans, Parijs 1988)

van dwalingen en ellende te zien geeft. Voltaire en Gibbon, die door De Valk worden opgevoerd, kijken waarschijnlijk op die manier tegen de geschiedenis aan. Daar ligt ook het verschil tussen hún visie op de geschiedenis en die van hun tijdgenoot en “mede-verlich-

ter” Condorcet.¹⁶ Condorcet zag de zin der geschiedenis in normatieve zin als emancipatiegeschiedenis, maar hij meende ook dat die ontwikkeling in vergaande mate had plaatsgevonden en verder zou plaatsvinden.